

Усының ақыбетинен Қоңыратты Хийўа ханы Сейдмухаммед қайта ийелейди хәм көтерилисшилердиң соңғы база-сы есапланған Бозатаўдағы халықты қырғынға ушыратады. Әжинияз Бозатаў менен «қара көзге яш алып хошласады» мысалы:

Кетер болдық енди бизлер баш алып,
Хош аман бол, бизден қалдың Бозатаў.
Хошласалы қара көзге яш алып,
Хош аман бол, бизден қалдың Бозатаў. - деп жазады.

Қоңырат көтерилисиниң әхмийети тек усы регионда жасаўшы халықлар үшін ғана емес, ол басқа халықлардың сиясий хәм жәмийетлик турмысына үлкен тәсир жасайды. Бул ҳаққында Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының илимпазлары баспаға таярлаған мийнетте: «Қоңыраттағы ўақыялар Англия ҳүкметин оғада тынышсызландырып таслады. 1859-жылдың бәхәринде Түркменстанға Англия агентлиги келип, көтерилисшилердин күшлерин бөлшеклеўге хәм Атамурадтың Россия менен жақынласыўына кесент берийге ҳәркет етеди» [4:237-238].

Бозатаўдағы халықты Хийўа ханының жазалаўшы әскерлери менен түркмен жалланба баспашылары тутқын қылып айдап алып кетип, дүнья базарларына кул қылып сатып жибереди.

Атадан айрылды ғулпақлы ўғлан,
Сатылды, хур басын әйледі ғулам,
Кимселер Ирак кетти, кимлер кетти Шам,
Кимселер Гүрд, Техран түшти Бозатаў.

Қоңырат халқының азатлық ушын гүреси жеңилске ушырады. Бул ҳаққында академик С.Камалов өз мийнетинде: «1859-жылы август айында Қоңырат қайтадан Хийўа ханлығына қосылады» [1:39] - деп жазады.

Әдебиетлар

1. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетшилигиниң тарийхынан. -Нөкис: ӨзРИАҚКБ «Хабаршы», 2001.
2. Әжинияз. Таңдамалы шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. III том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
4. Қарақалпақстан АССР тарийхы. I том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
5. Қарақалпақстан XIX әсирдин екінши ярымынан XXI әсирге шекем. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.

Мазкур мақолада XIX аср қарақалпақ мумтоз адабиети намоёндаси Ажинияз ижоди мисолида Қарақалпақ-Россия алоқалари жараёни тарихий ва бошқа манбалар асосида кўрсатилган.

В статье рассматривается процесс Каракалпакско-Российских отношений на основе творчества классика каракалпакской литературы XIX века Ажинияза в исторических и других материалах.

The article deals with the study of the process of Karakalpak –Russian relations on the basis of the creation of the classic of the XIX –th century Karakalpak literature Ajiniyaz in the historical and other materials.

ПУБЛИЦИСТИКАНЫҢ ЖЕККЕ МЕТОДЛАРЫ (2-мақала)

Т.Ж.Машарипова – үлкен илимий хызметкер излениўши
Мырза Улыгбек атындағы Өзбекстан Миллий университети

Таянч сўзлар: публицистика, газета, журнал, методлар таснифи, диалектика, рефлексия, Ўзбекистон, Қорақалпоғистон.

Ключевые слова: публицистика, газета, журнал, классификация методов, диалектика, рефлексия, Узбекистан, Каракалпакстан.

Key words: publicistics, newspaper, magazine, classification of methods, dialectics, reflection, Uzbekistan, Karakalpakstan.

Ғалабалық принципи медиалар ушын жетекши принцип есапланады, себеби олар ғалаба хабар қурааллары болып табылады. Тап усы ғалабалық баспасөзди медиаға айландырды, себеби буннан бурын пайда болған баспа текстлер (диний, илимий) көп тиражлы болмағанлығы себепли, еле журналистикалық шығармалар емес еди. Сөздин мәниси де (публика, ғалаба, көпшилик) публицистиканың жетекши тийкары ғалабалық екенлигин аңлатады.

Пукаралық парыз, тийкарынан, дәретиўшиликтиң басқа түрлерине (мәселен, көркем дәретиўшиликке) де тән. Лекин публицистикада бул өзгешелик принцип дәрежесинде өз көринисин табады, себеби публицисттиң позициясы аудитория ушын ең әхмийетли шәртлердин бири. Публицист – мәмлекеттин пукарасы, ол пукара болғанда да әпиўайы пукара емес. Ол өзи публицист бола тура, яғный минберге шыққан пайытында пукара екенлигин көрсетеди, дәлиллейди.

Пукаралық парызды көрсетиў методлары да хәр түрли. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан публицистлериниң дәретиўшилигинде пукаралық парызды көрсетиўдин ең кең тарқалған усылы – аудитория ўәкиллерине ғәрезсиз ўатанға, ана топыраққа меҳир хәм мухаббатты тәрбиялаў хәм қәлиплестириў болып табылады. Соның менен бирге, пукаралық парыз публицист әпиўайы адамларды, социаллық жақтан кем тәмийинленген қатламларды қорғаўда, нахақлыққа шыдамаслығында, жәмийеттеги социаллық кемшиликлерди әшкаралаўда хәм басқа да сол сыяқлы методларда көринди. Өзбекстан Республикасы пукарасына қандай пазыйлетлер тән болса, булардың ең жақсыларын публицист түрли методлар жәрдеминде өз шығармаларында сәулендиреди.

Сәхәр ўақта қырлы дүпең атылды,
Бенде болып түштим, қолым шатылды,
Пәрийдек қыз шоры болып сатылды,
Кәнийзлик башына түшти, Бозатаў.

Тутқында Әжинияз шайырдың өзи болғанлығы белгили. Қандай қыйын аўхалға түссе де шайыр оптимистлик көзқараста қалады. Сонлықтан, белгили әдебиетшы илимпаз Н.Дәўқараев: «...айдаўда кетип баратырса да, шайыр келешектен үмит үзбейди» [3:80] - деп жазады.

Зийўарың хошласар қәдириңни билип,
Көзини яшартып, бағрыны тилип,
Аман болса, хал сорасар бир келип,
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатаў.

-деп жазады Әжинияз өзиниң «Бозатаў» шығармасының соңында.

Бирақ бул көтерилислер нәтижесиз қалмайды. Хийўа ханы Сейдмухаммед қарақалпақларды басқарыў тәртибин өзгертип, оған мәмлекетлик түр берийге, яғный оларда өзін-өзи басқарыў дүзимин орнатыўға мәжбүр болады.

Бурын қарақалпақларда ең үлкен лаўазым бий болса, бул ўақыядан соң 49 бий 4 аталыққа, аталықлар 2 беглер бегиге, олар хан менен тикелей ислесетуғын Аға бийге бағынған. Бул Аға бий лаўазымы қыпшақ урыўынан Ережеп бийге бериледи [5:30].

XIX әсир қарақалпақ класикалық әдебияты ўәкили Әжинияз Қосыбай улының «Бозатаў» шығармасы усындай тарийхый ўақыяларды сөз етиўи арқалы тек ғана қарақалпақлардың өмиринде емес ал, Орта Азия және де дүнья халықлары әдебиятында хәм тарийхында қунлылығы сөзсиз.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

Тийкарынан алғанда, публицистиканың тийкары, негизи гуманизм принципи болып табылады. Бирақ, расалар яки социаллық қатламларды (миллеттер, интеллигенция) өз ара жаўластыратуғын публицистикалық шығып сөйләўлер де тарийхта болған. Инквизиция яки Гитлер дәўириндеги публицистика бұған мысал. Булар гуманизм принциплеринен түткиллей жырақта еди. Бирақ бул да публицистика болған. Лекин, бундай дәретиўшилик кең жәмийетшиликтиң мәплерине хызмет етпеген хәм күтә унамсыз ақыбетлерге алып барған. Биз публицистика теориясын бүгинги Өзбекстанның миллий ғәрезсизлик идеясы тийкарында үйренер екенбиз, гуманизмди әхмийетли тийкар сыпатында қабыл етиўимиз тәбийий.

Алпысбай Султановтың 130 жасқа толған хаялға бағышланған фильм ҳақында жазған рецензиясында [1] әпиўайы адамларды улығлаў усылында гуманизм принципи көзге тасланады: «Тоты Юсупова дүнья жүзиндеги ең кесе аналардан есапланады. Ол 1880-жылы Қарақалпақстан Республикасының Төрткүл районында дүньяға келди, оның тәгдири соқпақлары не бир тар жол, тайғақ кешиўлер арқалы өтти.

Хәзир өтмишин еслесе, бул қарақалпақ қызының нәзеринен жаслығының гүўасы – аўыл-аймағы, келин болып түскен есиги, ата мекән-журты дизбекленип өтип, бул өмирден ерте кеткен қостары Оразымбет пенен әлпешлеп өсирген перзентлери көзине оттай басылады. Бунның қызының өзи хәзир 85 жаста. Қуданың берген ақлық-шаўлықлары, куўлықлары тағы баршылық».

Илимийлик принципи өзбек хәм қарақалпақ публицистикасында да кең тарқалған. Буны авторлар тәрпинен

қолланылған бір қатар анық методтардан көріуі мүмкін, атап айтқанда, тарихый фактларды келтіріуі, салыстырыуі усылларынан пайдаланыуі, публикацияны анализлеуі аркалы байытыуі хэм т.б. Халық даналығы, фольклордың үлгілеринен хэм қәнигелердің пикирлеринен пайдаланыуі да кең жолға қойылған. «Қарақалпақстан хабар агентлиги»нің хабаршысы Тәрбия Сейтназарова «Болар бала бес жасынан белгили» сүўретлемесин [2] жәриялады. Материалда бир қатар халық нақыл-мақалларынан пайдаланылған: «Спорт – мәртлик, жигер хэм саламатлық гиреуі», «Сап денеде - сап ақыл», «Болар бала бес жасынан белгили».

«Вести Карақалпақстана» газетасының бөлим баслығы Клара Пирназарова «Аналықты хэм балалықты қорғауға айрықша дыққат» [3] дөңгелек стол сәўбетинде салыстырыуі усылынан пайдаланды. «Бул районларда (Төрткүл, Беруний, Әмиўдәрйя, Елликкала – Т.М.) басқа районларға қарағанда қыз алып қашыу дәстүри аз ушырасады».

«Қарақалпақстан жаслары» газетасында басылған Перихан Қазақбаеваның «Қуўыршақ театры – халық хызметинде» деп аталған мақаласы [4] жәмәтлик портрет очерки жанрында жазылған. Шығармада бир қатар публицистикалық өзгешеліктер бар. Мәселен, автор тарихый методтан пайдаланып, очеркти төмендегіше баслайды: «Әсирлер даўамында өз қунын жойтпай қиятырған өнерде өз орнына ийе қуўыршақ спектакльлер хәрдайым өз ықласбентлерине заўық бағышлап келген. Бурынлары бул өнер атқарыушылары қур майданларға сахна қурып, қуўыршақларды қолларында жанландырып, тамашағойлерге ертеқ, дөстан, әпсана хэм сол дәўирдің ўақыяларын образлар аркалы усыңған».

Объективлик илимийликке жақын болып, белгили дәрежеде бийтәрепликти талап етеди. Бул – турмыс нызамлылықларын публицист тәрепинен қалыс, бийтәреп формада түсиндириуі. Қалыслық публицистиканың шахсыйлық принципине қарсы емес. Бийтәреп болыу – бул объектив жантасыу, жеке мәплер ушын ис тутпауды нәзерде тутыу хэм т.б. Публицистикалық дөретіушилиқ тәбияты авторды бийтәреп болыуға хеш жол қоймайды, лекин бул бийтәреплик батыс журналистикасында кең қолланылатуғын бийтәреплик позициясы емес. Бундай объективлик публицисттен мағлыұматларды қалай болса солай көрсетиуді, авторға нақолай болған фактлерди жасырмауға, нахақ басшының хәрекетлерине қалыс баха беріуді хэм басқа да усы сыяқлы усыллардан пайдаланыуды талап етеди.

Шахсыйлық принципінде публицисттің шахс сыпатында ким екенлиги көринеди. Шығарма авторсыз болмағанындай, оның мазмуны да усы автордың шахсыйлығысыз болмайды. Публицистикада шахс проблема менен бир қатарда тикелей өзін көрсетеди. Ол шахс сыпатында өзін көрсетсе, басқалардың ғамын жесе, инсаныйлық келбетин дәлилесе, аудиторияның меҳир-мухаббатын жаўлап алады хэм оның шығармаларын ел-халық оқыды.

Қарақалпақстан халық жазыушысы, белгили публицист Оразбай Әбдирахманов «Көшпели сайғақлар тәғдири» эссесинде [5] сайғақлардың биологиялық түр сыпатында жоғалып баратырғанынан тәшўишленеди. Шахсыйлық, илимийлик принципі, шөлкемлестіриушилиқ-мобилизациялаушылық функциясы хэм салыстырмалы методты қолланып, үлкен экономикалық пайда келтиретуғынын көрсетип, усыныслар береді: «Шоралар дәўиринде Ыстирт толық изертленбеди: Қуўаныш пенен Шақпақлыдағы газ кәни Газли-Орай (Центр) тармағына қосылып, қарақалпақлар тезек жағып отырғанда Ыстирт газы Европаны ысытты».

Сондай-ақ Оразбай Әбдирахманов өзинің белгили «Аралым – дәртим мениң» [6] публицистикалық эссесине XIX әсирдеги улы қарақалпақ гуманист шайыры Құнхожаның бир шуўмақ қосығын эпиграф етип алған:

«Ақ қамыс-ау, ақ қамыс,
Турсаң майдан ишинде.
Сендей болып турман мен де
Көк тайғақтың үстинде».

Автор өзін шығармада шахс сыпатында көрсете алыу жоллары көп: теманы билиуі, өз билим дәрежесин көрсетиуі, фактлерди жыйнауы хэм анализлеуі, мәмлекетлик ғайраткер, илимпаз ямаса журналист сыпатында өзін таныта алыуы хэм т.б. Тикелей дөретіушилиқ көзқарасынан шахсыйлық көп тәрептен публицистикалық шеберликте өз сәўлесин табады хэм көринеди. Буны, биз, жоқарыда көрсеткен О.Әбдирахманов дөретіушилиги мысалында көреміз. (Сайғақлар еки жылдан кейін «Қызыл кітапқа» киргизилди. «Аралым – дәртим мениң» эссеси соңын ала түрли жылларда эстон, инглиз, француз, испан, чех, швед, рус тиллеринде баспадан шықты. Өзбек

тилинде Насыр Фазыловтың аўдармасында шығарманың биринши бөлиминің қысқартылған журнал варианты басылды. 2009-жылы Францияның Париж қаласында Карина Сергюссон тәрепинен Қарақалпақстан Республикасы И.В.Савицкий аталдағы Көркем өнер музейи менен О.Әбдирахмановтың ағылдан шығармасы хэм интервьюлері тийкарында докторлық диссертация жұмысы жақланды. – Т.М.)

Публицисттің әдеп-икрамлылығы хэм өз шығармасын әдеп-икрамлылық қағыйдаларына муўапық жаратыуы – қатаң талаптардан бири. Әдеплилик принципі көбірек шолыушы публицистлерге тән. Батыс публицистлері батысқа тән турмыс тәризине (индивидуализм, шахсый мәп) тийкарланғанылығы себепли, нышанаға алынған проблемаларды көрсеткенде әдеп-әндийшеге онша итибар бермейди. Өзбекстан хэм Қарақалпақстан публицистлері мәмлекетимиздің бурынғы басшысы тилге алған «шығыс этикасы кодекси»не бойсынады. Бул ар-намыс, уят хэм әндийше, ийбе сақлау, сабыр-тақат сыяқлы пазыйлетлерди кеңнен пайдаланады, деген сөз.

Шығарманың мазмунына келсек, атап көрсетиуимиз керек, публицист тәрепинен теманы таңлау методлары шексиз: бақлау жәрдемінде, жазба дереклерди үйреніу аркалы, адамлар менен гүрриңдесіу жолы менен хэм т.б. Булар, өз нәўбетинде, ишки методларға бөлиніп кетеди: аўызекі ямаса жазба түрде сорау-жууап өткеріу, кітап, газета яки журналда жәриялау публицистикалық изертлеуі ушын тема табыу, радиоеситтиріу хэм телекөрсетиулерин, күнделікли турмыс тәризинде үйреніу хэм т.б. Хәр бир мәселе публицист ушын шығарманың мақсети бола алмайды. Буның ушын хәммеге қызықлы, ғалаба халықтың мәпин сәўлелендиретуғын актуал тема керек.

Шоманай районы 13-санлы мектебинің қазақ тили хэм әдебияты пәни оқытушысы Сәўле Өршееваның «Хаял бахты» деп аталған корреспонденциясында да [7] публицистикалық бақлау усылынан нәтийжели пайдаланылған: «Ауылымызға Айгүл атлы келиншек түсти. Шырайына ақылы сай, хеш кимге артық айтар сөзи жоқ, әдепли келиншек. Әсиресе, оның орамал тартқанына жүдә қызығаман. Бир бууып, артына қарай жиберген гүллі орамалы оның сулыу жүзине және де көрик берип турады...

Бирақ бир күнлері сол сулыу жүзден қапашылықтың белгиси көрине бастады. Шырайлы гүлді биреу үзіп таслағандай, жән-жағына итибарсыз, кеўилсиз бир нашарға айналды. Хаяллардың гәп-сөзинен «енеси жаман, оннан күйеуі наркоман екен» дегенди еситип, Айгүлді аяп кеттим. Айгүл бөпели де болмады. Қайин ене менен күйеуі оны урып-соғуыды бетер күшейтті. Ақыры шыдамның да шеги бар. «Гүлдей қызымызды қорлатпаймыз», – деп ата-анасы үйине алып кетти. Маған ауыл бар көркинен, гөззаллығынан айрылғандай болды».

Публицистикада кең қолланылатуғын методтардан бири – сорау-жууап методы, яғный, публицист сорауы хэм шығарма қахарманының жуўабы. Бундай метод Қарақалпақстан газеталарында тез-тез ушырасып турады. Академик Жуманазар Базарбаев мақалаларының биринде оригинал, автоинтервью усылын қолланған, өзи сорау берип, өзи оған жууап берген. Берилген сораулар риторикалық емеслиги хэм жууап талап етиуі олардың мазмунынан белгили, мәселен, «ғаррылық не?» «шын мәнісиндеги ғарры ким?», «ғаррылық қашан басланады?» хэм т.б. Бул сораулар контакт функциясын орынлап, бир бет (полоса) материал даўамында газета оқыушысының итибарын өзине тартып турады [8].

Болажақ шығармасы ушын публицисттің фактлерди жыйнауы хэм олардан пайдаланыу жоллары да бир қатар бийгөрез топарларға бөлинеди. Бириншиден, фактларды таңлау хэм оларды ажыратып алыу методлары: сәйкес келе ме, жоқ па, қайсы фактлар публицистикалық идеяны жақсырақ көрсете алады, қанша факт керек хэм т.б. Екиншиден, қайсы фактты шығарманың қай жерине қойыу әхмийетлирек, деген сорауға жууап беріуі зәрур. Айырым публицистлер ең әхмийетли мағлыұматларды мақаланың басына шығарыуға умтылса, басқалары бундай фактларды аяғына қойыуды абзал көреди. Үшиншиден, түрлі фактларға түрліше талқы беріу мәселеси. Айырым публицистлер болса, ең аўыр фактларды шығармаға улыўма киргизбеу методынан пайдаланады. Буннан мақсет – егер кимдур олардың материалларына наразылық билдирсе, сонда олар усы фактлерден пайдаланыуды нәзерде тутады.

Публицистикалық шығарманың тилин түрлі методлар жәрдемінде сезимлерге бай, тәсиршең етиу – публицистикалық дөретіушиликтің бир тәрептен, ең машақатлы жағы болса, екинши тәрептен, ең заўықлы процесі болып табылады. Шығарма идеяларын кескин, пафослы, динамикалық тил менен сүўретлеудің жоллары көп: соған жараса тема табыу, оны

айқын көрсете алыу, проблемаға тәсірлі рең беріу, шығарманың тилин өзине протатуғын формада дүзіу, ширели, көркем сөзлерди табыу хэм т.б.

Академик Жуманазар Базарбаевтың Ибраһым Юсупов ҳақында жазған «Поэзия жұлдызы» публицистикалық очеркинде [9] тәсірлі тил дыққатқа ылайық: «Ҳақықатында қарақалпақ халқы оған разы хэм миннетдар еди. Себеби, И.Юсупов халқын алпыс жылдан көбірек өз поэзиясы менен тәрбиялаған азамат болды. Басқалардың ләззети ушын түнлерди уйқысыз өткерип, қосықты толығы менен бағындырып алған ҳақықый шайыр, жетик инсан еди. Ол өмиринше пүткил халықтың қуанышы хэм мақтанышы болды. Себеби бул талантлы шайырдың поэзиясындағы пикирлер инсан қалбіне қуылатуғын зия хызметин атқарды. Оның «Мудам сүйип жасасын бир адамды бир адам» деген шақырығы, «Қәбириннің басында бир жақсы хаял, жылап қалмаған соң өлген болды ма» деген хаял затына жоқары хүрметі, инсан философиясының тиктары болған кеуілге байланыслы «Кеуіл-кеуілден суу ишер» деп пүткил инсанияттың дүньяға келиуідеги мақсетин поэзияда дәлилlep берип атырған шеберлигине ырза болмай тура алмайсаң».

Публицистиканың өзи усыл екенлигин инабатқа алсақ, дәретиушиликтиң усы түрине ҳәрекетшенлик, жигерлилик, жауынгерлик, хүжимлилик (мысалы, алкоголизм яки коррупция, терроризм яки нәшебентлик затларға қарсы усыллар), актуаллық, идеялық хэм басқа да пазыйлетлер киреди.

Қарақалпақ баспасөзінде публицистикалық шығармалар көп жәрияланады. Олардың айырымлары публицистиканың гейпара белгилерин көбірек сәулелендирсе (мәселен, методларды, фактлер топламын ямаса тилдің өткирлигин), базылары басқа қәсийетлерди өзине жәмлейди (функцияларды, принциптерди я болмаса стильди). Лекин, сондай шығармалар да бар, публицистиканың көп ғана ең күшлі сыпатларын өзине бирлестирген. Бундай мақалалар «Қарақалпақ әдебияты» газетасында көплек жәрияланған: «Талант қырлары» (Ж. Есенов. 2014. Май. №5. 14-б.), «Әдебиятшы алым» (П. Нуржанов. 2014. Декабрь. №12. 6-б.), «Сезимлер дүньясын тербетип» (Қ. Юсупов. 2014. Декабрь. №12. 7-б.) хэм т.б.

Мәселен, профессор Қуәанышбай Оразымбетовтың «Ғәрез-сизлик дәуири хэм қарақалпақ әдебияты» аналитикалық мақаласын [19] алып қарайық. Бул жерде объект хэм предметтен баслап ҳәрекетшенлик хэм актуал методқа дейинги публицистиканың бир қанша көринислери бар. Мақалада жоқары идеялық («Бурын ким едик, енди ким болдық»), миллий шайырлар дәретиушилиги (Ибраһым Юсупов, Уламбет Хожаназаров), прозалық үкжиллери (Шауырбай Сейтов, Камал Мамбетов), публицистлер (Оразбай Әбдирахманов), хаял-қыз жазыушылар (Гүлайша Есемуратова, Сарыгүл Бахадырова хэм т.б.) көркем дәретиушилигине сыпатлама берилген, олардың дәретиушилиги хэм улыўма әдебий процесс жақсы сүүретленген.

Баспасөз күнделикли медиа болғанлығы себебли онда басылатуғын көпшилик материаллар актуаллық усылына жууап береді. Айтыу мүмкин, актуаллық болмаса публицистика да болмайды, себеби публицистика – оператив ғалаба рефлексия. «Еркин Қарақалпақстан» газетасының Кегейли районындағы хабаршысы Әдилбай Оразов районыдағы қурылыслар ҳақында «Ауыл көркіне көрк қосқан имаратлар» [10] деп аталған публицистикалық репортажын жәриялады.

Айтмурат Балтамурадовтың «Арамыздағы адамлар» рубрикасы астында жәрияланған «Тәрийхқа айланған дәуирдің қахарманы» [11] очерки автор сөзи менен басланады: «Мен бул мақаланы жазыуым ушын өмир соқпақларынан өткен адамлар менен ойласып-кеңесіуе туўра келди. Өзбекстан Қахарманы Алланияз Өтениязов пенен сөйлесип отырып, пикиримди билдирдим хэм қолымдағы материалларды оған көрсеттім. Ол хәммесин оқып көзден өткерди. Аздан кейин маған: – Бул нағыз қарақалпақтың қахарман қызы ғой, – деп мен жазбақшы болған Латипа Жалиева ҳақында пикирин билдирди». Публицист болажақ қахарманы туўралы фактлерди тексереді, оны билетуғын адамлардың пикирлерин тындайды, шығарма исенимли шығыуын тәмийинлеу мақсетинде оларды текстте келтиреді.

Арыўхан Турекееваның Қарақалпақстан халық жазыушысы Г. Есемуратоваға арналған «Қызлардың сәрдары Гүлайша апа» [12] публицистикалық очеркинде образ дәретиу шеберлиги төмендегише берилген: «Полиграф деп ат кешкен үлкен имаратқа қарай әсте кәдем таслап киятырған Гүлайша апаның алдынан хәмме жуўырысып шығады. Оның теберик, жұмсақ қолларынан алып, жипектей хаўазын еситкиси келеді. Ким менен сәлемлесе де еринбестен турып, оның өзине,

шығармасына баха беріуден жалықпайды». Бул қатарлардан жасы үлкен, шығармаларының салмақ тасы басым, устазлық дәрежесине жетискен, жаслардың дәретиушилигин сын нәзери менен узак жыллардан берли бақлап киятырған жазыушының портрети, оған деген оқыушыларының ықласын байқау қыйын емес. Және бир авторлар Ш.Рахимов хэм З.Ережеповлардың «Гиябентлик-әсир обасы» [13] проблемалық корреспонденциясындағы образ дәретиу усылына дыққат қаратайық: «Гиябентлик затларды пайдаланып, оның қулына айланған адам ауыр дәртке шалынған есапланып, домалап аунай баслайды, көзинен жас, мурнынан суу ағады, иши өтеди. Уйқысызлық, бир жерде тура алмау, нерв талшықларының ислеуі кеуілсиз ақыбетлерге дуушар болады». Бундай унамсыз образ хәр бир дени сау, ақыл-еси дүзіу адамда жиирениу сезимин оятары сөзсиз.

Методлардың ишинде автор жәрдемінде мақала қахарманы өзине, өз кәсібине, этирапындағыларға, өмирге сыпатлама беріу – кең тарқалған публицистикалық әмелият. Бул усылды С.Жолдасов Нөкис мелиорация хэм суу хожалығы кәсип-өнер колледжиниң арнаулы пән оқытушысы Заир Отарбаевқа арнаған «Устазлықтан бахтын тапқан инсан» сүүретлемесінде [14] қолланған: « – Муғаллимшилик – улы, соның менен бирге, машақатлы кәсип, – дейди Заир аға. – Оның барлық қыйыншылықтарына шыдаған инсан ғана бул кәсипти жетик меңгерип, бахытқа ериседи. Мен де устазлықтан бахыт, мәртебе тапқан инсанлардың биримен деп айтыуға толық ҳақылыман».

Көркем-публицистикалық мақалаларда автордың ҳәрекетшенлик стили айқын көзге тасланады. Қарақалпақстан халық жазыушысы Муратбай Нызанов Ешан баксы, Өмирбек лаққы, Ибраһым Юсупов, Расул Гамзатов хэм басқаларға арнап «Белгили инсанлар өмиринен» [15] эссесин жазды. Эсседе сондай сөзлер бар: «Ибраһым ағаның «Жоллыдан сәлем» деген жүдө бир жәйип қосығы бар. Неше мәрте еситип я неше мәрте оқып бер, көзине жас алмай тура алмайсан. Телевидениеде «Мәурит» көрсетиуін таярлап жүргенимде усы қосықты өз аузы менен оқып беріуін өтиниш етип үйине бардым.

– Айжамал қайда барса да Жоллы изинен қалмаитуғын еди, – деп еске алды ол». Тынып-тыншымас жазыушының өмири ибрат талантлы инсанлардың хәр бир демин хатқа салса да арзытуғынын ескертип, бул әдиули ұазыйпаны атқаруға кириксени оқыушыда шығарма қахарманларына да, авторға да сүйиспеншилик оятады.

Баспасөздеги публицистикалық шығып сөйлеулердің үлкен бөлими жауынгерлик, актив турмыслық позицияны сүүретлейди. Буған көплек мысаллар келтириу мүмкин. Мәселен, Қарақалпақстан мусылманлары қазыятының қазысы Шамсутдин Баўатдинов «Июнь – гиябентликке қарсы гүресіу айлығы» рубрикасында «Ақыры көринбейтуғын жолға түспейик!» атамасындағы публицистикалық мақаласын [16] баспадан шығарды. Мақалада нәшебентликке қарсы жауынгерлерше гүрес баслаған, лекин жүдө мәдениетлы, салмақты түрде. Онда: «Гиябентлик Аллаһ таала инсанға берген жан, дене хэм ақыл инамларының жоғалуына себеп болады. Бул өз гезегинде, инсанды өлим жағасына алып барады. Ашынарлысы, аманат өмиримиздің қәдирине жетпестен, Аллаһ тааланың инсанды бәрше мақлуклар ишинде ең әзизи, қамил, сапалы етип жаратқанын ұмытып, бизге берилген сансыз инамларды әлле қандай иллетке алмастырып, өзлигимизди жойтамыз», – деп жазылған.

Журналистлер өз мақалаларында пафостан көп пайдаланады. Қыдырбай Сейтмуратовтың «Хаял-қызларға сый-хүрмет» атамасындағы есабы [17] пикиримизге дәлил болады. Қарақалпақстан баспасөзіндегі көп материаллардың методы – актуаллық, идеялық хэм басқа талаптарға жууап береді. Олардың айырымларында, әсиресе, ұатанға мухаббат, пафослық методы күшли. Нөкис юридикалық колледжи оқыушысы Шахрибану Сәрсенбаева «Бахытлы ел жасларымыз» [18] корреспонденциясын жәриялады.

Риторикалық сорау методы публицистикалық шығармаларда тез-тез ушырасып турады, көп журналистлер олардан өнимли пайдаланыуға ҳәрекет етеди. Солардан бири – Арыўхан Турекееваның «Қарақалпақстан жаслары» газетасында «Турмыс сабақлары» рубрикасы астында жәрияланған «Баўырманлы болың, енелер» [18] атамасындағы эссеси. Тәсірлі тил хэм өткир усыл-да жазылған усы материалдың бир неше орынынларда риторикалық сорау усылын жақсы қолланған: «Бүгинги айырым енелер неге келинин қызындай көрмейди? Неге жаны ауырса ата-анасы емлетіуі керек? Енди сол шаңарақтың бир ағзасы екенин тән алыу не ушын қыйын? Дениннің саўлығында, жұмысын ислегенде, бала туўғанда керек болған келин неге ауырғанда керек

емес? Өзге үйге үйрене алмай атырған келиннің несин сынайдды? Биреудің алақанына салып, тәрбиялаған қызын неге қорлайды? Неге? Неге? Бул сораулардың изи жоқ. Жууабын да таба алмай, зарланаман».

1. Хәр бир автор өзинің мүмкиншиликлери хәм шеберлигинен пайдаланып ең тәсирли хәм нәтийжели лексикалық-стистикалық методларды таңлайды.

2. Түрли дәрежедеги образлардан пайдаланыу. Булар миллий эпос, заманагөй поэзиялық яки прозалық шығармалардан алынған образлар хәм автор тәрпинен жаратылған образлар болыуы мүмкин. Қарақалпақстан баспасөзин үйрениу бул ең тәсиршен усуллардан бири екенлигин көрсетти.

1. // «Сәният», 2010. №3-4. 11-б.
2. / «Қарақалпақстан жаслары», 2014, 30-октябрь.
3. / «Еркин Қарақалпақстан», 2014, 7-октябрь.
4. / «Қарақалпақстан жаслары», 2016. 11-февраль. №7.
5. // «Әмиудәрә», 2006. №1. 3-7-б.
6. // «Әмиудәрә», 1985. №4-5.
7. / «Устаз жолы», 2013. 8-март.
8. Кекселерди қадирлеу хәм оны әлпешлеу әдеби. / «Устаз жолы», 14-февраль 2015.
9. // «Сәният», 2009. №1-2. 6-7 б.

Мақолада публицистик методларнинг тизими келтирилған ва тавсифланған. Муаллиф кўрсатганидек, методларни уч даражаға бўлиб, ўраниш мақсадға мувофиқдир: ялли, умумий ва хусусий. Публицистиканинг ялли методи диалектика деб топилған бўлса, умумий методи оммавий тезкор долзарб экспрессив рефлексиядир. Хусусий методларнинг сони чексиз, уларнинг аниқ бир таснифи тадқиқотчининг ёндашувиға боғлиқ: мавзу танлаш усуллари, фактларни йиғиш ва уларни ишлаш усуллари, матнларни ҳиссиётлар билан бойитиш усуллари ва х.к.

В статье характеризуется система методов публицистики. Отмечается, что наиболее предпочтительным является выделение трёхуровневой классификации методов: всеобщего, общего и частного. Всеобщим методом публицистики названа диалектика, общим – массовая оперативная актуальная экспрессивная рефлексия. Частных методов неисчерпаемое множество, их конкретная систематизация зависит от подхода автора: методы выбора темы, подбора и разработки фактов, эмоциональной насыщенности текстов и т.д.

The article deals with the characterization of the system of methods in publicistics. The most popular is a three-level classification of methods: overall, general and private. The overall method of publicistics is dialectics, the general method is the mass operative actual expressive reflexion. There is a great number of private methods, their concrete systematization depends on the author's approach: methods of theme's choice, selection and working out of facts, emotional richness of texts, etc.

“ФАУСТ” АСАРИ ТУРЛИ ТАРЖИМАЛАРИ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

С.Х.Назаров - ўқитувчи

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: таржима, образ, драматик, фожа, бевосита, билвосита, услуб, аллегория, эпитет.

Ключевые слова: перевод, образ, драматический, трагедия, прямой, косвенный, стиль, аллегория, эпитет.

Key words: translation, image, dramatic, tragedy, straight, indirect, style, allegory, epithet.

“Истанбул шахрида мовий Босфор устида бир кўрфазнинг икки қирғоғини туташтириб турган улкан кўприк бор. Бу машхур ва маҳобатли иншоот Осиё ва Европа қитғаларини бир-бирига улайди. Хар гал шу кўприк яқиниға борганимда ўзининг улғворлиги, кўтарған юқининг залворли, табаррук уҳдаси билан у менға буюк Йоханн Волфганг Гётени эслатади” [4].

“Фауст” – ушбу асар ҳақида билмаган, ёхуд уни ўқимаган ўқувчи бутунги кунда кам сонли деб, ишонч билан айти оламиз. Ҳеч бўлмаганда бу каби асарлар ҳақида тез-тез эшитиб турамыз. “Фауст” драматик асар бўлиб, аксар халқлар уни сахна оркали билиб олишға ҳам муваффақ бўлганлар.

“Фауст” асарининг дунё халқлари эътибориға тушишининг энг катта сабабчилари, шубҳасиз асар таржимонларидир. Маданий алоқалар ривожланишида рус адаби Пушкин ибораси билан айтганда маърифатнинг почтачи отлари бўлиш таржимон адибларимизнинг аҳамияти бениҳоя бўлиб келган ва келмоқда. “Фауст” асари барча тиллар қатори туркий тилларни ҳам четлаб ўтмади. Бошқа тиллар каби туркий тилларда ҳам бир эмас бир неча таржимонлар оркали ўз она тилларига ўтрилди. Масалан турк тилида асарнинг ўнта таржимаси мавжуд бўлиб, учта насрий ва еттита назмий усулда таржима қилинған.

Асар илк бора туркий тилларға 1948 йил татар таржимони М.Максуд (Гёте. Фауст. Таржимон М.Максуд. “Татгосиздат”. Казан, 1948), 1970 йил озарбайжон ва қирғиз таржимонлари Аҳмад Жамил (Гёте. Фауст. Таржимон Аҳмад Жамил. “Боку”. Озарбайжан, 1970.) ҳамда К.Нурсалиев (Гёте. Фауст. Таржимон К.Нурсалиев. Фрунзе, Қирғизистан, 1970.), 1974 йил қоракалпоқ таржимони Т.Матмуратов (Гёте. Фауст. Таржимон Т.Матмуратов. “Аму-Дарё”. Нукус, 1974.), 1982 йил қозоқ таржимони Медеубай Қурманов (Гёте. Фауст. Таржимон Медеубай Қурманов. “Жазуши”. Алмата, 1982.), ва 2009 йил турк тажимо-ни Али Чанкирили (Гёте. Фауст. Таржимон Али Чанкирили. Антиқ дунё классиклари. Истанбул, 2009.) томонидан ўз она тилларига таржима қилинди.

Ўзбек шоири ва таржимони Эркин Воҳидов 1970-75 йиллар мобайнида “Фауст” асарини ўзбек тилиға ўтиргани, ўзбек ўқувчилари учун тарихий аҳамиятға молик воқеа бўлиб қолди. У ушбу йирик асарни оз эмас, кўп эмас, беш йил давомида, бошқа

3. Жоқаридағы атап өтилгенлерден тысқары, публицистлер өз шығармаларында тәбийий рәуиште улыўма түрде улыўма илимий методлардан пайдаланады: анализ хәм синтез, индукция, дедукция хәм аналогия, көркем, тарийхий яки салыстырмалы типология хәм т.б.

Кулласы, жеке методлар я саны жағынан, я сапасы жағынан шекленбейди хәм шеклениуи мүмкин де емес. Себеби, дәретиўшилиқ процессти шеклеўге болмайды. Яғный публицист қанша көп хәм аудитория тәрпинен күтилмеген методлардан орынлы хәм нәтийжели пайдаланса, шығарма соншелли жақсы шығады.

Әдебиятлар

10. / «Еркин Қарақалпақстан». 2014. 7-июнь.
11. / «Еркин Қарақалпақстан». 2005. 18-август.
12. // «Сәният». 2011. №3-4. 4-5-б.
13. / «Қоракалпоғистон тонғи». 2013. 4 апрель.
14. / «Еркин Қарақалпақстан». 2016-жыл. 12- январь.
15. / «Еркин Қарақалпақстан». 2015, 23 май.
16. / «Еркин Қарақалпақстан». 2013, 29-июнь.
17. / «Ғынышлық сақшысы». 2014, 8-март.
18. / «Қарақалпақстан жаслары». 2015. 21-май.
19. / «Қарақалпақ әдебияты». 2014. №9-10. Сентябрь-октябрь.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ижодий ишлар билан шуғулланмай туриб, таржима қилди [2] асарни билвосита яъни, Борис Пастернак томонидан рус тилиға ўғирилған вариантдан фойдаланиб, қайта яратди. Асар таржима бўлиш жараёнида ва ундан олдин таржимон “Фауст” асари таржималари хусусида матбуот ва журналларда кўплаб мақола-лар чоп эттирди.

Кенг жамоатчилик орасида шов-шувға сабаб бўлған асар-нинг Эркин Воҳидов томонидан қилинған таржимасини ўзбек ўқувчилари кўтаринки руҳда қабул қилди.

Таниқли олим Акмал Саидов “Фауст” асари ҳақида шундай дейди – “Қурраи заминимизда жаҳон адабиёти дурдоналаридан ҳисобланған “Фауст” нашр этилмаған мамлакат топилмаса керак. Ўзбекистон Қахрамони, Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг адабий жасорати туфайли ўзбек китобхонлари ҳам уни ўз она тилларида завқланиб ўқиш бахтиға муяссар бўлди-лар” [4].

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнғ “Фауст” асарини яна бир таржимон [1] ўзбек тилиға ўғиришға муваффақ бўлди. Пошо Али Усмон яратған вариантнинг ҳам ўзига хос хусусиятлари, олдинги таржимадан фарқли жиҳатлари бор. Асосийси Пошо Али Усмон бевосита яъни немисча аслиятдан тўғри таржима қилди.

Бугун хар иккаласининг ҳам айтиш жоизки, ўз китобхони борлигини қувониш лозим. Чунки бу ҳолат қарашлар ва ғоялар хилма-хиллиги юзаға келатған тезкор давримизға хос хусусиятдир.

Юқорида биз Эркин Воҳидов асарни билвосита яъни, Борис Пастернак томонидан рус тилиға ўғирилған вариантдан фойдаланиб, қайта яратганини айтиб ўтдик. Тўғри Эркин Воҳидов немис тили мутахассиси эмас, шунға қарамадан у асар таржимаси давомида тўлалиғича Пастернак вариантдан фойдаланмай, ўзбекистонлик германист олимлар билан бирға иш олиб борған. Фикримизнинг далили сифатида биз филология фанлари доктори, профессор Ў.Юсуповнинг айтганларини иқтибос қилмоқчимиз. Ў.Юсупов шундай дейди – “Эркин Воҳидов “Фауст” асарини таржима қилишдан аввал бир куни менға мурожаат қилиб, мендан немис тилини яхши биладиган мутахассисни топиб беришимни сўради. Мен уни ЎзДЖТУ профессори Шав-